

APÁCZAI CSERE JÁNOS MAGYAR SZEMIOTIKÁJA

VOIGT VILMOS

1987 márciusában a Magyar Nyelvtudományi Társaság szemiotikai szakosztályában tartottam — az ünnepezt figyelmére is utalva — ugyanilyen tárgyú előadásomat, amelyben arra igyekeztem rámutatni, hogy a magyar kultúrában tudtommal Apáczai volt az első, aki 1653-ban megjelent „Magyar encyclopædia” című tudományos kézikönyvében legelőször adta a jeltudomány meglepően teljes, sokoldalú magyar terminológiáját, azt is sejtetve, hogy e mögött valamilyen szemiotikai-szemantikai (jelentéselméleti és nyelvelméleti) rendszer sem volt előtte ismeretlen. A mai magyar szemiotikának talán legkevésbé feltárt része a tudománytörténet, a nemzetközi szemiotikatörténeti kutatás pedig sajnos érthető okokból nem szokott magyar rész kérdésekkel foglalkozni. Éppen ezért Apáczai jeltudományi észrevételeiről korábban csak magam írtam, majd Egyed Péter (NYIK XXX:2, 1986, 103–110) foglalkozott „régí erdélyi filozófusok” jelelméleti felfogásával. Természetesen mindenki, aki korábban és kézbe vette Apáczai klasszikus művét, észre vehette, hogy ebben meghatározott jelentéselmélet rajzolódik ki. Irodalomtörténészeink és művelődéstörténészeink közül sokan foglalkoztak Apáczai tudományos rendszerének forrásaival — anélkül azonban, hogy ezt jeltudományi szempontból vizsgálták volna, vagy e felfogás forrásait akár csak megkísérelték volna is feltárni. Minthogy magam évtized(ek) óta utaltam erre, 1985-ben németül, 1990-ben pedig angolul tárgyalhattam e kérdéskört (vö. tölem A Hungarian Encyclopedia (1653) with references to semiotics; Semiotica LXXIX-3/4, 235–255, itt a szükséges további irodalmat is idézve) most csupán a legfontosabb mozzanatokat említhetem.

A mai magyar jelzései gyakorlat és jeltudományi szakszókincs igazán régi előzményekre vezethető vissza. Mind *jel*, mind *jegy* (és innét az igék: *jelez*, *jegyez* stb.) szavaink finnugor, sőt uráli hátterűek, legeredetibb, még bizonyítható jelentésük 'lábnyom, nyom' lehetett, és egy igen korai vadász életmóddal függhettek össze (vö. áttekintésemet, legutóbb Voigt: Auf den Spuren einer uralischen (Vor)Semiotik; Specimina Sibirica III, 241–250). Középkori írásbeliségünkől több olyan adatot is említhetünk, amelyek azt bizonyítják, hogy a szavak és összefüggéseik használata nem volt véletlen, hanem összekapcsolható a kor európai, latinnyelvű jelentés- és jelfelfogásával. A Serm. Dom. több adata, 1538-ból Pesti Gábor Nomenclatura sex lingvarum szótára, Sylvester János 1539-es Grammatica Hungarolatina című nyelvtana, ezen kívül is több nyelvészeti szempontból fontos forrásmű, mint

például 1560 körülről a Gyöngyösi Szótártöredék, olyan felfogásban használják e szavakat vagy származékaikat, mely már-már terminológiai tudatosságra vall. Sajnos, egyelőre el sem tudjuk lépezni, mikor és hogyan lett az uráli eredetű szavakból olyan pontos, latin megfelelőekkel egyeztetett rendszer, mint amit a Serm.Dom. I:135 képvisel: *Et hoc vobis signum i.e. signatum vel pro signo jel*. Itt a teológiai, szemantikai, sőt talán filozófiai háttér feltételezhető, ám eddig nem kutatott. Az köztudott a latin nyelvű európai bölcselet történetéből, hogy a *signum ~ signatum* szembeállítás nem új ötlet (és nem is Saussure nyelvelméletében fordul elő először), hanem legalább a római építészet-teoretikus, Vitruvius óta közismert. A középkor teológiája igen fejlett és bonyolult jelelméletet dolgozott ki. Ám ez Európában szinte mindenütt latin nyelvű, vagy abból eredeztethető volt (vö. a mai angol *sign*, francia *signe*, olasz *segno* stb. = latin *signum*) 'jel' ahol is tehát nem kellett egy ettől merőben különböző, anyanyelvi háttérű szókészlettel összekapcsolni ezt a szemiotikai felfogást.

Nyelvtörténeti adatainkból úgy látjuk, teológiai és jelentéstani vonatkozásban ezt az európai háttérrel már a 16. sz. előtt érvényesítették nálunk. Igen tanulságos, hogy az orvostudományi tünettan (szimptomatológia, illetve mind a nemzetközi, mind a magyar szóhasználatban egészen századunkig *semiotica* névvel is) már Apáczai előtt is 'tünet' értelemben használják e szavakat. Ugyancsak feltűnő, és szinte rendelkezik nemzetközi párhuzamokkal a *jel* 'csoda' értelmezése (*égi jel*). Amíg 16–17. századi művelődéstörténetünk ilyen adatait külön is nem tekintettünk át, legfeljebb csak arra hivatkozhatunk, hogy viszonylag sokrétű, terminológiai szintű használatban a 'jel' fogalomköre Pázmány filozófiai és teológiai munkában található meg. (Érdemes lenne viszont magyar kutatóknak is átnézni e szempontból Comenius ugyancsak gazdag szemiotikai szóhasználatát.)

Apáczai tehát igazán sokrétű magyar nyelvű hagyományból meríthetett, és az a körülmény, hogy enciklopédiáját hazájától távol írta, arra enged következtetni, hogy az így említett szavakat nyelvi tudatának mintegy közepéből idézte, azaz nem egyedi terminológiát próbált fabrikálni, hanem egy többé-kevésbé érthető szóhasználatot vett alapul jelelméleti rendszerének kidolgozásakor.

Művének számos fejezetében találunk ilyen adatokat. A matematikai részben (IV. fejezet) a számjegyekkel kapcsolatban beszél *lejegyzésükről*. Az asztronómiában a csillagkép neve *jegy* (VI. fejezet). A zenében a hangjegyekkel kapcsolatban használja mind a *jel*, mind a *jegy* megnevezést (VII. fejezet), meglehetősen pontos megkülönböztetéssel. A VII. fejezet négy alfejezetében (XXXIII–XXXVI) foglalkozik a betegségek *jegy*eivel, használva ezekkel kapcsolatban mind a *jelent*, mind a *jegy*ez 'jelent' igéket is. A receptek rövidítéseit is így nevezi. Időjárásra utal (VIII. fejezet, XXV. alfejezet,

V. rész első mondatában) *a bő esztendőnek ... jelei-ről* szólván. Utal az „eljegyzés” fogalmára, állatok viselkedésének jeleire is. A legérdekesebb — ismeretelméleti és teológiai szempontból egyaránt — az a teológiai jelentés-elmélet, amely művének XI. fejezetében többször is megnyilatkozik. Anélkül, hogy részleteznénk ennek minden vonását, csupán arra kell hivatkoznunk, hogy itt már nyilvánvalóan egy igen kifinomult terminológia jelenik meg, amelynek kialakítását — minden zsenialitása ellenére sem — nem gondolhatjuk egyedül az ő művének.

A' a természetnek folyása [belé oltodot tulajdonfaga] mellyel jeles es tsudalatos dolgokat tselekeßnek az állatok (347. lapon, XI. fejezet, V. alfejezet, (1 szakasz) 5:3. mondat/ — a természeti jelek, szignálok finom jellemzése. Az ember maga is jel, főként társadalmi hovatartozása szerint: *Külső jegyek adattattanak nekik, mellyek által mint tapasztalható dolgok által, köszönseges engedelmeßfegre köteleztetnek* (378. lapon, XI. VII. 6:2 mondat), ahol ismét egyértelműen utal a jelek tranzitivitására. Külön is tanulságos lenne minden „jelelméleti” teológiai megjegyzését ide iktatni. Erre azonban itt nincs terünk, ezért csupán egyetlen ilyen részletet idézünk. A megváltásról szólván többek között ezt olvashatjuk: (405. lapon, XI. XXIII. 15–17): 15. „A' meg valtas rank ßabattafanak mafodik mondja vagyon a' ßent jegyekben: a' ßent (*g*) jegy penig oly tapasztalható dolog, mely a' felet az ő tekinteti felett mellyet az erzekefegnek közben vetés nélkül mutat, valamely lelki dolgot jutat embernek elmejebe. 16. Ez, vagy tsak tfupa jegi, vagy ugyan petsétis: emez tsak mutat valamint: 's e' penig ugyan kiis adja el petsételven azt a' mit mutat. 17. Mivel penig a' jegyző tefti, és a' jegyeztetet lelki dolog között való valamiben megeggyezés téßi a' sacramentomnak állato okat: 1. a' jegy neha magának a' jegyzet dolognak mondatik: és meg vißontag. 2. A' jegyzet dolognak tselekedete a' jegyenek. 3. A' jegynek tulajdonfaga a' jegyzet dolognak: es vißontag.” (Megemlíthetem, hogy a külföldön készült szedésben elég sok az apróbb hiba, helyesírási következetlenség, amelyek mindegyikének pontos kijavítása nem is egyszerű feladat.) Ehhez a szövegrészhez tartozik még egy lapalji jegyzet is: *g Signum Sacrum*.

A rendkívül bonyolult érvelés arra vonatkozik, hogy a szentségek olykor csak szimbolikusan jelölik a szentséget, máskor annak részei (mai szemiotikai terminológiával indexei). Apáczai világosan utal a „testi” és „lelki” vonatkozások eltérő voltára is. Olyan magasröptű szemiotikai–teológiai érvelés ez, amelynek bizonyára van forrása is. Am ezt eddig senkinek sem sikerült kimutatni. Legutóbb újabb összegzés látott napvilágot az angol puritán — presbiteriánus teológia hazai hatásáról (Koltai Klára: Amesius és Perkins művei Magyarországon; Múzeumi Kurír 1987. július, 54. szám, VI. kötet 4. szám, 18–25.). Eszerint maguk az angol szerzők művei ugyan csak a 17. század végétől vannak meg mai könyvtárainkban, ám a hatás ennél korábbra nézve is

bizonyítható. A hollandiai Franeker egyetemén 1625-től 1633-ig tíz magyar egyetemi disputáció volt Amesius vezetésével. Amesius teológiáját 9 mű magyarázta (1658 és 1675 között), ugyancsak 9 munkában olvasható magyar fordítás Amesiustól: közülük az első 1620-ban, a végső 1678-ban jelent meg. Medgyesi Pál (1650), Komáromi István (1651), Nagy-Ari Benedek (1651), Szathmári Baka Péter (1653), Váczi András (1653), majd már Apáczai enciklopédiájának megjelenése után Martonfalvi György, Vásárhegyi Péter, Csuzi Cseh Jakab, Drégely-Palánki János és Felvinczi Sándor egészen a 17. század utolsó negyedéig folytatják ugyanezt a hagyományt. Ez összefüggő teológiai irányzat szemiotikai terminológiáját egyszer külön is megvizsgálni lenne érdemes. Minthogy Apáczai tudományos, filozófiai értékű jelelméletének is a teológiai rész a csúcspontja, ilyen szempontból is fontos lenne a kérdés további vizsgálata.

Már első ilyen tárgyú beszámolómban megkíséreltem, hogy az európai háttért értelmezsem. Pázmány szemiotikája esetében ez minden bizonnyal a salamancai Francis Suarez nevével összekapcsolható szakramentalista katolikus jelofilozófia. Ehhez azonban Apáczainak nem lehetett sok köze. Korábban csak hivatkozásokból tudhattunk az európai szemiotika óriásának, a Juan de S. Thomas néven író szerzőnek 1631 és 1635 közötti klasszikus művéről. Most John N. Deely mintaszerű kiadásából (Tractatus de signis. The Semiotic of John Poinsot. Berkeley – Los Angeles – London, 1985. University of California Press) úgy látom, hogy itt sem kereshetjük Apáczainak vagy mestereinek jelelméleti forrásművét. Amelynek európai jelentősége abban áll, hogy mind a Port Royal szakramentális szemiotikája, mind John Locke szemiotikai ismeretelmélete előtt, ráadásul nemzeti nyelven (nem latinul) igazán magas szintű jelelméleti tudatosságot képvisel. Erre, az eddig nálunk sem kellőképpen hangoztatott erényre szerettem volna e rövid írásban felhívni a figyelmet. Mindez természetesen összefügg Apáczai kartéziánus és ramista filozófiájával, ám túl is mutat azokon, gondolatrendszerének más összetevőit is jelzi. Ilyen értelemben is gondolatrendszer-egyesítő, valóban enciklopédista a múlt nagy erdélyi tudósa.